

Teorije o etnogenzi Hrvata

Janković, Fran

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:987318>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA KROATOLOGIJU

FRAN JANKOVIĆ

TEORIJE O ETNOGENEZI HRVATA

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Ante Birin

Zagreb, 2017.

SADRŽAJ

Uvod.....	3
1. Pisani izvori o podrijetlu i doseljenju Hrvata....	4
1.1 <i>De adminstrando imperio</i>	4
1.2 <i>Ljetopis popa Dukljanina</i>	6
1.3 <i>Historia Salonitana</i>	7
2. Teorije o podrijetlu Hrvata	8
2.1 Slavenska teorija.....	9
2.2 Gotska teorija	10
2.3 Iranska teorija	11
2.4 Autohtona slavenska teorija	12
2.5 Još nekoliko pristupa rješavanju problema hrvatske etnogeneze.....	13
2.6 Postmoderni i poststrukturalistički pristup	14
3. Zaključak.....	18
Popis literature.....	19

UVOD

Pitanje podrijetla, etnogeneze Hrvata i njihova doseljenja zamršeno je pitanje još uvijek puno nepoznanica. Tko su bili Protohrvati? Odakle su došli? Ako su uopće odnekud došli. Jesu li došli na valu seobe slavenskih plemena na jug ili su došli zasebno? Ako su Hrvati došli poslije slavenske seobe, radi li se o istom ogranku Slavena? Jesu li došli na bizantski poziv ili kao franački saveznici? Jesu li došli u 7. ili 8. ili 9. stoljeću. Dolaze li *en masse* ili u malim ratničkim skupinama? Što su sa sobom donijeli i što je od toga ostalo? Kakve su veze Hrvata s nomadskim narodima iranskoga podrijetla? Jesu li u današnju domovinu došli kao Slaveni ili su se slavenizirali u dodiru s prije naseljenim Slavenima. Ima li u hrvatskoj etnogenezi gotskih elemenata? Jesu li Protohrvati uopće etnij ili tek uspješna vojnička elita?

Ovo su samo neka od pitanja o kojima se raspravlja već više od stoljeće, a prilično intenzivno u posljednjim desetljećima. Pitanje podrijetla (etnogeneze) neke narodne zajednice uvijek pobuđuje veliku pozornost, i to ne samo u krugovima znanstvenika povjesničara već i mnogo šire. To je stoga što se pitanje podrijetla, formiranja neke zajednice, to jest potraga za“ kolijevkom“ usko vezuje s pitanjem identiteta, on se, tako se često čini, pokušava dobrim dijelom i izvesti iz podrijetla. S druge strane osjećaj identiteta neke narodne zajednice nije samo sociološko-kulturološko pitanje nego često, zavisno od povijesnog trenutka, postaje i političko. Ta činjenica dodatno opterećuje već po sebi dovoljno zamršeno pitanje podrijetla Hrvata, njihove pojave na tlu rimskog Ilirika i početaka formiranja suvremene hrvatske nacije.

U ovom radu donosi se u kratkim crtama prikaz glavnih pisanih vrela za proučavanje dolaska Hrvata te pregled glavnih teorija o podrijetlu Hrvata. Nešto veća pozornost posvećena j knjizi Danijela Dzine *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity transformations in post-Roman Dalmatia* kao primjeru suvremenog postmodernog pristupa problematici oko kojeg u suvremenoj historiografiji vlada sve veći konsenzus. U radu se ne komentiraju arheološki nalazi ni suvremena genska istraživanja, koja bi mogla zamutiti već sam po sebi složen historiografski diskurs.

1. PISANI IZVORI O PODRIJETLU I DOSELJENJU HRVATA

Pisani izvori koji bi pripomogli rasvjetljavanju procesa u razdoblju od 6. do 9. stoljeća kada su se zbivali ključni procesi u formiranju hrvatskoga etnosa više su nego oskudni. Rijetki suvremeni tekstovi pokojega bizantskoga pisca govore isključivo o Slavenima, a ne o Hrvatima posebno. Tek u 9. stoljeću franački i domaći izvori potvrđuju da je u nekadašnjoj rimskoj Dalmaciji rodovski organiziran narod Hrvata, kojim vlada knez. O tome kako su se Hrvati ondje našli nema ni u 9. stoljeću nikakvih vijesti. Sačuvana su nam tri srednjovjekovna vrela od kojih, manje ili više, kreće sva hrvatska medievistika. Najstariji je i najopsežniji spis poznat kao *De administrando imperio (DAI)* Konstantina VII. Porfirogeneta iz polovice 10. stoljeća, zatim slijedi djelo poznato pod naslovom *Ljetopis popa Dukljanina (LJPD)*, koje se datira u drugu polovicu 12. stoljeća, a najmlađe je pisano vrelo *Historia Salonitana (HS)* Tome Arhiđakona iz druge polovine 13. stoljeća. Problem je s tim vrelima što su neizravna i nepouzdana, a često i suprotstavljena. Najveću vrijednost od ova tri vrela ima DAI na koji se referiraju manje-više svi autori koji su bavili pitanjem doseljenja Hrvata. Manju vrijednost za najraniju hrvatsku povijest 7. – 9. stoljeća ima LJPD i HS jer se u oba ta vrela Hrvati, to jest Slaveni poistovjećuju s Gotima, što upućuje na vjerojatnost korištenja nekim istim izvorom, s time da se u LJPD Hrvati uopće ne spominju u kontekstu Gotskih osvajanja, nego samo Slaveni, a u djelu se spominju mnoga imena vladara koja se ne mogu povezati sa stvarnim osobama i događaji koji se ne mogu povezati s događajima poznatim iz drugih izvora. Stoga se ta dva djela rjeđe koriste kao pouzdana vrela za najraniju povijest Hrvata.

1.1 *De administrando imperio*

Tek polovicom 10. stoljeća donosi nam bizantski car i pisac Konstantin Porfirogenet u svojem djelu, kojemu su humanisti dali naslov *De administrando imperio (O upravljanju carstvom)*, dvije različite verzije o podrijetlu i doseljenju Hrvata. Konstantinovo djelo zapravo je didaktički spis namijenjen njegovu sinu Romanu, ali i bizantskim diplomatima kao svojevrsni priručnik za diplomaciju, geografiju i povijest.

UDAI postoje tri pripovijesti (29., 30. i 31. glava) koje govore o dolasku Hrvata u nekadašnju rimsku Dalmaciju. Prema priči u glavi 29. Dalmaciju nisu osvojili Avari, nego Slaveni (koji se isto zovu Avarima) kao osvetu za bizantski vojni pohod preko Dunava. Slaveni su Salonu zauzeli na prijevaru i naselili se u Dalmaciji uništavajući ostatke Romana koji su ondje živjeli.

Nije teško zaključiti da je ova pripovijest ušla u Konstantinovo djelo iz dalmatinskih izvora, iz usmenih legendi dalmatinskih Romana.¹

Danas je općeprihvaćeno mišljenje da je predaja o osvajanju Salone upitna, to jest da život u Saloni nije bio prekinut nekim rušilačkim osvajanjem kako to tvrdi Konstantin, nego da je život u gradu zamro iz ekonomskih i društvenih razloga.²

Pripovijest iz 30. poglavlja ponavlja priču o razaranju Salone, ali sada osvajači nisu Slaveni, nego Avari, koji se nakon toga trajno naseljavaju u Dalmaciji. Hrvati, koji su prije živjeli u Bijeloj Hrvatskoj, koja je graničila s Francima, Bavarcima i Mađarima, dolaze u podvodstvom petorice braće i dviju sestara u Dalmaciju i nakon rata s Avarima protjeruju Avare i zavladaju Dalmacijom. Neko su vrijeme priznavali vlast Franaka, ali kako su ih Franci zlostavljali, povelu su Hrvati rat protiv njih i osamostalili se. Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju dio se odvojio i zauzeo Panoniju i Ilirik. Pokrštenje Hrvata također je njihov samostalni izbor nakon oslobođenja od Franaka i njihova vezivanja s Rimom za kneza Porina.

S dosta razloga pretpostavlja se da 30. glavu nije sastavio Konstantin, već neki anonimni pisac i da je naknadno uvrštena u njegov tekst. Za Radoslava Katičića³ to kazivanje po stilu ne pripada učenju bizantskoj historiografiji i u njoj se prepoznaju tragovi pučke predaje. U tom se pripovijedanju također prepoznaje struktura književne vrste koju filolozi nazivaju *origo gentis*, to jest kazivanje o podrijetlu naroda, kojom su se rodovski organizirani narodi tumačili svoje podrijetlo. Po Nevenu Budaku⁴ riječ je o tipičnoj etnogenetskoj priči s prepoznatljivim elementima: prijelaz preko rijeke (Dunav), osvajanje mačem zemlje u koju se želi naseliti, a ako se ima na umu broj sedam, koji je na starome Istoku bio simboličan broj, postaje jasno da priča o sedmero braće ne može biti pouzdan izvor, nego tek ilustracija kao su Hrvati „slijedeći prastare obrasce“, shvaćali svoje podrijetlo.

Treća pripovijest iz glave 31. govori kako su Hrvati iz Bijele / Nekrštene Hrvatske preko Turske, to jest Mađarske, došli na poziv cara Heraklija u Dalmaciju i ondje, pod njegovim stizanjem protjerali Avare i nakon toga uspješnog pohoda od cara Heraklija dobili dopuštenje

¹ Danijel Dzino, Pričam ti priču: ideološko-narativni diskurs o dolasku Hrvata u De administrando imperio, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 41, Zagreb, 2009., 33-54

² Neven Budak, Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca, u: *Etnogeneza Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1995., 76.

³ Radoslav Katičić, O podrijetlu Hrvata, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, knj. I.*, Zagreb 1997., 151.

⁴ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994. 12.

da se nasele u Dalmaciji. Tražili su i dobili krštenje od Heraklija i od tada su podložni bizantskim carevima. Osvajanje Dalmacije izveli su Hrvati pod vodstvom arhonta Porga, a za njegova su se vladanja i pokrtili.

Na ovu pripovijest historiografija opravdano gleda kao na službenu bizantsku verziju prošlosti. U njoj su u jedinstvenu priču spojene predaje o romanskom podrijetlu stanovnika Dalmacije i pripovijest o tome kako su Hrvati došli i oslobodili Ilirik. No u pripovijest iz glave 31. ugrađen je ovdje jedan novi element: ključna uloga bizantskoga cara Heraklija, u čije ima Hrvati pobjeđuju Avare, s čijim se dopuštanjem naseljavaju u osvojenoj zemlji i koji je osobno poslao svećenike da ih pokrste. Iz tako strukturirane priče proizlaze dva zaključka: prvo, da je Dalmacija, tj. Ilirik bila romejska zemlja i drugo, da su se Hrvati ondje naselili u z Heraklijevo dopuštenje, da su priznavali njegovu vlast, pa u skladu s time Heraklijevi nasljednici imaju pravo suvereniteta nad tom pokrajinom.

1.2 Ljetopis popa Dukljanina

Ljetopis popa Dukljanina, djelo anonimnoga barskog svećenika, nastalo u XII. stoljeću, drugi je po vremenskome redu pisani izvor o dolasku Hrvata na tlu rimske Dalmacije. Anonimni barski svećeni, poznat kao pop Dukljanin, piše da je djelo, koje on naziva *Kraljevstvo Slavena*, napisao na slavenskome jeziku, ali ga je po želji sugrađana preveo na latinski.

Takozvanu hrvatsku redakciju *Ljetopisa* pronađena je početkom XVI. st. u Makarskome primorju. Ta je, hrvatskim jezikom i ćirilicom pisana preradba djela kolala je u prijepisima sve do 1851. kada ju je objavio I. Kukuljević Sakcinski. Za razliku od Konstantina pop Dukljanin veže Hrvate s Gotima. Naime prema njemu Hrvati se kao takvi nisu uopće doselili u Dalmaciju, došli su samo Goti pod braćom Totilom i Ostroilom. Prvo su osvojili Panoniju, a onda je Totila s dijelom vojske krenuo u Italiju. Ostroilo je osvojio Dalmaciju, između ostaloga i srušio Salonu, i ondje uspostavio gotsko / slavensko kraljevstvo. Govoreći o kraljevstvu Gota u Dalmaciji, kaže da su se Goti još zvali i Slaveni. Za gotskoga kralja u Dalmaciji, Selimira, unuka Ostroilova, kaže da ju je napučio mnoštvom Slavena. Hrvatsko se ime spominje pri put kada govori o osmom Selimirovu nasljedniku, Svetopeleku, koji je svoj narod preveo na kršćanstvo, i podijelio svoje kraljevstvo na više dijelova, pri čemu primorje dijeli na dvije pokrajine. Jednoj je dao ime Bijela Hrvatska ili Donja Dalmacija, a drugoj

Crvena Hrvatska ili Gornja Dalmacija. Dukljanin nigdje ne spominje dolazak Hrvata, ne spominje ni Avare, a sam dolazak Slavena pod Gotima ostaje potpuno nejasan.⁵

Dukljaninovo kazivanje o povijesti Gota u Dalmaciji puno je nepouzdatih podataka i današnja ga historiografija tretira više kao književno djelo nego kao povijesni izvor. Njegovo se kazivanje nikako ne slaže s poznatim i autentičnim vijestima o povijesti Gota.

1.3 Historia Salonitana

Najmlađe od tri glavna pisana izvora za proučavanje rane hrvatske povijesti je *Historia Salonitana*, djelo splitskog svećenika Tome Arhidakona. Opisujući povijest salonitanske i splitske Crkve od rimskoga doba do 1266. donio je mnogobrojne vrijedne podatke o hrvatskoj ranoj srednjovjekovnoj povijesti. U 7. glavi svoje kronike Toma pripovijeda da je Salona, središte rimske provincije Dalmacije razorena u doba Gota. U to su doba Goti pod svojim kraljem Totilom pošli iz predjela Njemačke i Poljske prema Italiji. Na svome su putu stigli u Dalmaciju, gdje napadaju Salonu i pustoše Dioklecijanovu palaču. S Totilom je iz Poljske došlo sedam ili osam rodova plemića. Njima se dopala planinska zemlja u zaleđu Dalmacije, pa im je Totila dopustio da je zaposjednu. Toma tvrdi da se Hrvatska u starini zvala Kuretija po narodu Kureta. Dakle Hrvati se zovu po nekadašnjim Kureima, a Hrvatska po staroj Kureciji. Došljaci iz Poljske i Češke pomiješali su se s tim starosjediocima i postali s njima jedan narod jednoga jezika. Oni se zovu Slaveni, jer su njihovu vlast uspostavili rodovi doseljeni iz Poljske i Češke, ali se zovu i Goti, jer su došli s Totilovom gotskom vojskom. Prema Tominu kazivanju ti su došljaci zauzeli Salonu, ali dosta vremena nakon svoga dolaska s Totilom, dakle tek nakon što su zauzevši planinski dio provincije i pomiješavši se sa starosjediocima izgradili snažan narod i kneževsku vlast.

Nije teško uočiti kako unatoč svim razlikama postoji bitna sličnost između Tomina i kazivanja popa Dukljanina. Naime u oba slučaja se uništenje rimske vlasti u Dalmaciji vezuje uz Totilin pohod na Italiju, u oba slučaja Slaveni su uključeni među gotske osvajače i slavensko se zaposjedanje Dalmacije izvodi iz gotskih osvajanja.

⁵Radoslav Katičić, „O podrijetlu Hrvata“, 152.

Ako pisane povijesne izvore očistimo od nepovijesnih dodataka i svedemo na ono bitno, dobit ćemo, kako je to lapidarno prikazao Radoslav Katičić,⁶ tri pripovijesti, tri narativa o doseljenu Hrvata u Dalmaciju.

Prema prvome narativu Hrvati su došli u Dalmaciju iz zemlje koja leži sjeverno od Mađarske i blizu Franačke pod jednim vladarom i na poziv cara Heraklija te se u njoj uz njegovo dopuštenje nastanili nakon što su iz zemlje istjerali Avare. Ova se pripovijest nalazi u 31. glavi Konstantinova *DAI*.

Prema drugom narativu sedam rodova Hrvata dolazi samostalno sa sjevera, iz Češke i Poljske u Dalmaciju, pobjeđuju Avare i uspostavljaju svoju vlast. Ova se pripovijest nalazi u 30. glavi Konstantinova *DAI*, ali djelomično uklopljena i u kazivanje Tome Arhiđakona.

Prema trećem narativu Dalmaciju su osvojili Goti koji su u nju došli sa sjevera i uspostavili svoju vlast. U gotsku vojsku uklopljeni slavenski rodovi uspostavljaju slavensku, odnosno hrvatsku vlast u Dalmaciji. Ovu pripovijest donose djela popa Dukljanina i Tome Arhiđakona.

2. TEORIJE O PODRIJETLU HRVATA

Na temelju ova tri izvora razvilo se nekoliko teorija o podrijetlu i pojavi Hrvata. Na temelju ova tri ključna pisana vrela te drugih podataka i vijesti iz drugih izvora kao i na temelju lingvističkih analiza i arheoloških pronalazaka nastao je velik broj historiografskih priloga s različitim pretpostavkama i hipotezama vezanim uz podrijetlo i doseljenu Hrvata. Većina tih priloga, ovisno o tome koji od izvora njihovi autori smatraju najrelevantnijim, mogu se svrstati u okvire slavenske, gotske, iranske ili autohtone teorije o podrijetlu Hrvata. Neke su od tih teorija, poput gotske, u suvremenoj historiografiji odbačene, a neke su, poput iranske, izgubile svoju relevantnost, jer je općeprihvaćeno mišljenje da su se Hrvati u Dalmaciju doselili kao Slaveni.

⁶ Katičić, 1997.,155.

2.1 Slavska teorija

Najznačajniji hrvatski medievisti devetnaestoga stoljeća Franjo Rački iznio je ideju o zajedničkom doseljenju Hrvata i ostalih Slavena. Prema njegovoj hipotezi Hrvati su samo integralni dio opće slavenske mase iz područja gornje Visle i Dnjestra, nakon doseljenja organiziraju dvije pokrajine i tek nakon što su postali čimbenikom povijesti, izdvajaju se svojim zasebnim imenom. Hrvati su dakle za Račkoga tek dio amorfnog Slavenstva.⁷ Rački je odbacio i vijesti koje nalazimo kod Konstantina Porfirogeneta u 30. glavi o dvije sobe, jednoj avaro-slavenskoj i drugoj hrvatskoj. Dapače zaniijekao je mogućnost da Hrvati u Dalmaciji potječu od sjevernih Hrvata iz Bijele Hrvatske jer bi se u tom slučaju moralo zaključiti kao su Hrvati bili već formiran etnos prije seobe. Njegovu mišljenju priklonio se i najveći naš ondašnji jezikoslovac Vatroslav Jagić tvrdeći da bi se u slučaju druge, zapadnoslavenske seobe, sigurno narušio južnoslavenski kontinuum hrvatskih govora.

Ideja o zajedničkom dolasku Hrvata i Srba u poslijerimski Ilirik savršeno se uklapala u ideologiju jugoslavenstva i panslavenstva i nastojanja političkoga krug koji se okupio oko đakovačkog nadbiskupa Josipa Jurja Strossmayera s idejom ujedinjenja svih južnih Slavena i , odnosno ujedinjena južnoslavenskih naroda Austro-Ugarske s Kraljevinom Srbijom. Kako je politička prikladnost Račkijeve koncepcije porasla stvaranjem zajedničke države i ostala neokrnjena u obje Jugoslavije, utjecaj Račkoga na hrvatsku historiografiju bio je stvarno velik i dugotrajan, i traje, uz određene modifikacije, sve do današnjih dana. Pa tako, kako je istaknuo Danijel Dzino, poznata Račkijeva rečenica kako su Slaveni / Hrvati „našli tako rekav gotovu kuću, ali podpuno ili dielomice praznu, te ju samo zapremiti trebalo“⁸ opterećuje hrvatsku historiografiju čitavo stoljeće nakon njegove smrti.

Unutar slavenske teorije, ili slavističkog modela hrvatske etnogeneze može se govoriti, kako to ističe Radoslav Katičić, o kroatističko-slavenskome modelu. Taj model, ne dovodeći u pitanje slavenstvo Hrvata, ističe kako su Hrvati u poslijerimski Ilirik došli kao zaseban etnos, to jest da su vijesti iz Kostantinova *De administrando imperio* o dvije seobe, jednoj

⁷Katičić, 1997.,159.

⁸ Danijel Dzino, Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 41, Zagreb, 2009., 42.

slavenskoj i drugoj hrvatskoj, pouzdane. Ovaj modificirani model slavenske teorije iznio je još u 19. stoljeću Vjekoslav Klaić.

2.2 Gotska teorija

Teoriju o neslavenskom, to jest germanskom podrijetlu Hrvata iznio je poljski sociolog Ludwig Gumplowicz u sklopu svoje šire ideje da slavenski narodi nisu bili sposobni stvarati države pa one nastaju djelovanjem drugih naroda. Stoga su Hrvati prema njegovu mišljenju bili slavenizirani Goti koji su vladali Slavenima još u Galiciji. Među hrvatskim povjesničarima ovu je teoriju zastupao Kerubin Šegvić, a kako je gotska teorija politički odgovarala vlastima u NDH, bila je glavnih krimen zbog kojeg su komunističke jugoslavenske vlasti 1945. Šegvića osudile na smrt. Gotska teorija ima nekoliko uporišta: poistovjećivanje Gota i Slavena / Hrvata u djelima Tome Arhiđakona i popa Dukljanina i očitu činjenicu da imena petero braće i dviju sestara koji su doveli svoj narod u Dalmaciju nisu slavenska. Međutim, ova teorija ima i jedan veliki nedostatak: nemogućnost uspostave kontinuiteta između gotske i hrvatske vlasti. Naime nakon sloma gotske države u Dalmaciji u 6. stoljeću obnovljena je rimska vlast koja je potrajala pedesetak godina. Na taj diskontinuitet zastupnici ove teorije nisu pronašli zadovoljavajući odgovor. Osim toga već je povjesničarka Nada Klaić primijetila da Toma Arhiđakon naziv „Goti“ rabi kao pogrdan naziv za barbarske Slavene u susjedstvu, a ne kao naziv za neki etnos. U današnjoj historiografiji ova teorija nije prihvaćena. Iako se može pretpostaviti da su neki ostatci Gota preživjeli slom njihove države i kasnije su se stopili s pridošlim Slavenima / Hrvatima, nema nikakvih ozbiljnih temelja za poistovjećivanje Hrvata s Gotima. Ipak ostaje pitanje zašto i pop Dukljanin i Toma Arhiđakon poistovjećuju Slavene / Hrvate s Gotima. U novije vrijeme kao odgovor na to pitanje ima i zanimljivih hipoteza. Tako je otvorena mogućnost da se gotska teorija razvila na dvoru Trpimirovića krajem 11. stoljeća kao dinastički mit, to jest kao oblik legitimiranja vladajuće dinastije kneževa i kraljeva od 9. do 11. stoljeća. Ti su vladari bili svjesni da su u odnosu na stanovnike dalmatinskih gradova pridošlice, to jest potomci barbara, a kako su Goti u usporedbi s drugim barbarima slovali kao relativno časni, logično je bilo identificirati se s „najboljima među barbarima“.⁹

⁹ Emil Heršak - Boris Nikšić: Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske / nomadske sadržaje), *Migracije i etničke teme*, 23 (2007.), 3: 260-261

2.3 Iranska teorija

Temelj na kojemu je nastala teorija o iranskom podrijetlu Hrvata bilo je otkriće dviju ploča iz 2. i 3. stoljeća koje je 1853. u gradu Tanaisu (danas Azov) na ušću Dona u Azovsko more pronašao ruski arheolog Pavel Mihailovič Leontjev. Na pločama se spominju osobna imena dvojice arhonatâ Horoúathos, Horoáthos i Horóathos za koja se, kada se ukloni grčki nastavak -os, vidi da su antroponimi hrvatskoga imena. U drugom i trećem stoljeću grad Tanais bio je najsjevernija grčka kolonija, ali je stanovništvo bilo pretežito iransko. Ruski slavist A. I. Sobolevskij iznio je 1921. prvu sustavnu teoriju o iranskome podrijetlu Hrvata. Po njemu su magistrati koji se spominju na pločama svoja imena dobili po imenu naroda, iz čega proizlazi da je u 2. i 3. stoljeću negdje u blizini porječja Dona moralo obitavati iransko pleme Protohrvata. Zaokruženu teoriju o iranskoj komponenti u hrvatskoj etnogenezi dao je 1935. slovenski povjesničar Ljudmil Hauptmann. Hauptmann pretpostavlja da je provala Huna 375. godine natjerala iranske *Huurvathe* da napuste svoja sjedišta na prostoru porječja Kubana između Crnog mora i Kavkaza te su upali među Slavene negdje na širokom prostoru oko sjevernih Karpata i ondje se poslavenili zadržavši samo ime i ponešto tradicije i elemenata vjerovanja. Nije nevažan detalj u tom mozaiku i podatak da su Hrvati strane svijeta označavali bojama, zapravo shemom boja koju su rabili Iranci i ostali stepski narodi. Štoviše, prema Ljetopisu popa Dukljanina, i nakon doseljenja u Dalmaciju sjeverozapadni se dio zemlje nazivao „Bijelom Hrvatskom“, a južni „Crvenom Hrvatskom“. Veze Hrvata s iranskim svijetom pokušalo se potkrijepiti analizom ranog hrvatskog sakralnog graditeljstva. Tako je 1912. povjesničar Luka Jelić, proučavajući crkvu Sv. Križa u Ninu, vjerovao je da je našao sličnost iranske i hrvatske sakralne gradnje u nekim građevnim elementima i ornamentalnoj dekoraciji. Potvrde za iransku teoriju nalazilo se također i u staroj vjeri, i to ne samo starih Hrvata nego i Slavena uopće. Još 1928. češki znanstvenik Jan Peisker zastupao je tezu o iranskom podrijetlu staroslavenske vjere u kojoj je prepoznao zoroastrovski dualizam prepoznao kao njezino glavno obilježje.¹⁰

Tko su bili Protohrvati u etničkome smislu danas još uvijek ne možemo reći, a pitanje je hoće li znanost ikada uspjeti na to pitanje dati nedvosmislen i uvjerljiv odgovor. Za Radoslava Katičića iranska etimologija imena Hrvat „najmanje je nevjerojatna“, ali ta činjenica ne

¹⁰ Vladimir Koščak, Iranska teorija o podrijetlu Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb, 1995., 111-112

govori više od toga da je u hrvatskoj etnogenezi prisutan i iranski sloj. Prisutnost iranskoga sloja zapravo nije ništa neobično jer danas je općeprihvaćeno da je u području sjevernog Prichernomorja bilo intenzivnih slavensko-iranskih dodira. Posebno to važi za onu slavensku skupinu koju povijesna vrela označavaju kao Ante. U kontekstu takvih dodira sasvim je zamisliv, na primjer, neki antsko-sarmatski amalgam.

2.4 Autohtona slavenska teorija

Rodonačelnici ove teorije humanistički su pisci iz 16. stoljeća Vinko Pribojević i Juraj Šižgorić. U svojem djelu *O podrijetlu i slavi Slaven* Pribojeviću već su antički stanovnici i Dalmacije i Panonije bili Slaveni, a Slaveni na sjeveru potekli su od ovih južnih. Iako je ova teorija imala zagovornika među istaknutim ilircima (Gaj), napuštena je već sredinom 19. stoljeća. Jezična srodnost baltičkih i slavenskih jezika jasno je ukazivala da je pravac širenja slavenskih jezika išao od sjevera, a ne obratno, a jezični tragovi antičkih stanovnika u rimskom Iliriku nedvojbeno su se pokazali neslavenskima.

Radoslav Katičić pak misli da se, njegovim riječima, model slavističkog autohtonizma može predstaviti i u svojoj slabijoj varijanti prema kojoj Hrvati svoj slavenski jezik jesu dobili od doseljenika sa sjevera, ali da je za hrvatsku etnogenzu važniji „kontinuitet života na jadransko-podunavskom prostoru, kontinuitet koji se očituje u fizičkom tipu, mentalitetu, materijalnoj i duhovnoj kulturi“. Za Katičića slavenstvo Hrvata nije sporno, a praslavenska je baština jasno prisutna u vjerovanjima, običajima, narodnom pjesništvu i folkloru Hrvata, ali ni tradicija autohtonog antičkoga prastanovništva nije netragom nestala. Stoga Katičić vidi mogućnost za formiranje „slavističko-autohtonističkoga modela“¹¹ u kojem bi se etnogeneza Hrvata izvodila iz dinamičkog suodnosa dviju sastavnica: kontinuiteta antičkoga domorodačkog stanovništva i doseljenja Slavena (Hrvata) sa sjevera.

Jedan oblik autohtone teorije, koju bismo mogli nazvati „ilirskom teorijom“ ili „ilirskim modelom“ zastupa povjesničar Ivan Mužić u svojim knjigama. Odbacujući slavenocentrizam, Mužić naglašava postojanje dominantnog etničkoga kontinuiteta starosjedilaca kao najvažnijeg čimbenika u oblikovanju hrvatskog srednjovjekovnog identiteta i tumačenju povijesti hrvatskoga naroda. Osim toga Mužić nastoji iznova uključiti gotsku komponentu u hrvatsku etnogenzu navodeći četiri glavna identiteta na hrvatskome ozemlju: Dalmate,

¹¹Katičić, 1997.,164.

Sklavine, Romane i Gote. Za Mužića je nemoguće zamisliti da bi se u 5. 6. ili 7. stoljeću iznenada pojavio dotad nepoznati narod Slavena, koji bi bio toliko brojan da bi osvojio cijeli Balkan.¹²

2.5 Još nekoliko pristupa rješavanju problema hrvatske etnogeneze

Zanimljivu tezu o etnogenezi Hrvata iznio je austrijski povjesničar Walter Phol. Po njemu Hrvati nisu bili etnos, nego socijalni sloj, najvjerojatnije ratnika, unutar avarskoga kaganata kojima je zadaća bila braniti granice kaganata, to jest upravljati u ime Avara pokorenim stanovništvom na njegovim rubovima. Nakon što je poslije neuspjele opsade Carigrada moć avarskoga kaganata oslabjela na rubovima avarskoga carstva javljaju se novi regionalni savezi koji nose slavenska obilježja, ali preuzimaju i neke avarske tradicije. U skladu s time Pohl objašnjava pojavljivanje hrvatskoga imena u toponimima koji se protežu na širokom području od Kijeva, preko Poljske, Češke, Štajerske, Koruške i Hrvatske pa sve do Duklje. Za Pohla je znakovita činjenica da se hrvatsko ime javlja na područjima koja su do 626. bila pod avarskom vlašću i protiv koje su se u prvoj polovici 7. stoljeća pobunila i otada se u njima odvija proces regionalne slavenske etnogeneze. U vezi s pobunama protiv Avara sačuvala su se imena koja snažno podsjećaju na hrvatska. Tako se na primjer bugarski kan koji se oko 635. pobunio protiv Avara i istjerao ih iz svoje zemlje prema izvještaju patrijarha Nikofera zvao Kuvrat (Teofan ga u svome *Vremenopisu* zove Krovat, a Anastazije Bibliotekar prevodi kao *Crobatus*). Pohl uočava i strukturne sličnosti u bugarskoj i hrvatskoj predaji o doseljenju, to jest u hrvatskom i bugarskom *origo gentes*. Prema Pohlu protiv Avara se nisu bunili već izgrađeni narodi, već je nositelj pobune bio od Avara postavljen vojnički sloj koji je zapovijedao višetničkim savezima na rubovima kaganata. Tek nakon propasti avarske države ime je, tvrdi Phol, izgubilo svoje socijalno značenje i počelo je značiti lokalne skupine ratnika, da bi na koncu, kao u hrvatskome primjeru, dalo ime etnogenetskim procesima koje su ti ratnici započeli. To bi ujedno moglo biti i objašnjenje za šutnju bizantskih i franačkih izvora o Hrvatima sve do 9. stoljeća.¹³

¹² Ivan Mužić, *Podrijetlo Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

¹³ Walter Pohl, Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni, u Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995., 92-93.

Sličnim putem razmišljanja išao je i Lujo Margetić. Kako bi objasnio šutnju bizantskih i franačkih vrela o Hrvatima u 7. i 8. stoljeću, Margetić je 1977. iznio ideju da bi se doseljenje Hrvata trebalo pomaknuti u kasno 8. stoljeće i povezati ga s franačkim ratom protiv Avara. Pritom Margetić nije imao na umu dolazak cijeloga naroda, već samo hrvatskih borbenih četa.¹⁴ Nemogućnost da u okvirima svojega modela riješi problem zašto franačka vrela još ni u prvoj polovici 9. stoljeća uz opširne vijesti o Ljudevitu Posavskome i Borni još uvijek ne spominju Hrvate, naveli su Margetića na potpunu promjenu modela. Prema Margetićevoj novoj tezi, oslanjajući se na otkrića arheologije, u avarskom je kaganatu oko 630. došlo do razračunavanja, u kojem je nova probizantska elita svrgnula s vlasti staru protubizantsku elitu i promijenila politiku kaganata. Margetiću se vrlo prihvatljivom činila ideja da je probizantska grupacija pobijedila zahvaljujući pomoći koju je poslao Kuvrat / Krovat, probizantski orijentirani vladar Velike Bugarske. *Hrovati*, kako Hrvate spominju najstariji izvori, bili bi zapravo vojna jedinica (ili pleme) koju je poslao protobugarski vladar i koja se tako njemu u čast zvala. Nakon pobjede to je ime preuzeo cijeli pobjednički savez plemena. Taj Drugi avarski kaganat trajao je kratko, od 630. do 675., kada u Panoniju prodire novi val konjanika mongolskih rasnih obilježja koji preuzima vlast u kaganatu i osniva Treći kaganat, koji će trajati sve dok ga nije uništio Karlo Veliki. Zaključna bi ideja bila da se na rubovima avarskoga carstva (Poljska, Karantanija, Hrvatska) zadržavaju potomci četa koje su prije četrdesetak godina u ime savezničkog vladara Kuvrata / Krovata bile zauzele cijelu državu.¹⁵ Na taj način, slično kao kod Phola, objasnilo bi se pojavljivanje hrvatskoga imena na širokom prostoru, a samo u Hrvatskoj ti bi „Krovatovci“ bili jezgra nove etnogeneze.

2.6 Postmoderni i poststrukturalistički pristup

Novi pristup etnogenezi Hrvata nudi knjiga Danijela Džine (Džine) *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity transformations in post-Roman Dalmatia*. U uvodnom poglavlju Džino najavljuje da ga u prvom redu zanima kakve posljedice suvremena poststrukturalistička gledanja na kulturu i identitet mogu imati na interpretaciju socijalnih transformacija u poslijerimskoj Dalmaciji, to jest da su njegova istraživanja usmjerena k problemu formiranja i promjena identiteta i općenito pitanjima (dis)kontinuiteta između antike i srednjega vijeka.

¹⁴Lujo Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU* 8, Zagreb, 1977., 5 – 88.

¹⁵. Lujo Margetić, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, Književni krug, Split, 2007., 43.

Pritom Dzino naglašava da moderan poststrukturalistički pristup etničkim identitetima ne promatra te identitete kao statične nego naglasak više stavlja na procese, a same identiteta promatra kao fluidne i promjenjive fenomene. U svojem viđenju Slavena (i Hrvata) Dzino se naslanja na ideje američkog znanstvenika rumunjskoga podrijetla Florina Curtu koji Slavene vidi prije svega kao bizantski konstrukt, kao pojednostavljeno shematizirano gledanje na različite skupine koje nisu imale ni zajednički identitet ni zajedničko podrijetlo ni zajedničku domovinu. Slično kao što su prvo Grci, a poslije i Rimljani za različite skupne identitete koji su imali neke zajedničke elemente kulturnoga habitusa rabili opće ime Iliri. Curta ne dovodi u pitanje postojanje zajedničkog kulturnog habitusa (jezik, običaji), ali ne vjeruje u postojanje zajedničkog identiteta tih Slavena. Dzino se na takvim shvaćanjima udaljava od tradicionalnih i još uvijek uvriježenih viđenja dolaska Slavena i Hrvata na prostor postrimskog Ilirika i Dalmacije kao masovne seobe i zauzimanja Račkijeve „prazne kuće“. Slijedeći Foucaultovo gledanje na povijest kao na subjektivno sastavljen narativ o prošlosti, Dzino kreće u dekonstrukciju pisanih vrela o dolasku Slavena i Hrvata u Dalmaciju svodeći ih na literarna djela bez konkretne historiografske vrijednosti. U toj je analizi najgore prošao *De administrando imperio* pa Dzino zaključuje da su Konstantinove vijesti o dolasku Hrvata „zapravo pri-povijesti, pseudohistorijske narativne konstrukcije temeljene na povijesnim sjećanjima, manipuliranim kroz usmenu tradiciju od strane određenih skupina iz regije, i ukomponirane u svrsishodno, žanrovsko djelo bizantske 'visoke kulture'.“¹⁶Svoja viđenja Dzino pojačava isticanjem činjenice da ni hrvatska arheologija nije uspjela potvrditi slavensku migraciju u 6. i 7. stoljeću.

Sedmo i osmo stoljeće razdoblje je velikih transformacija identiteta. Nakon Heraklijeve vladavine, kada se bizantska vojska i mornarica povlači iz dalmatinskih gradova u tim gradovima počinje proces nove romanizacije, to jest stanovništvo priobalnih gradova stvara novi romanski identitet. Istodobno se u zaleđu stvara novi slavenski identitet i širi slavenski jezik. Odgovor na pitanje kako je u zaleđu dalmatinskih gradova došlo do promjene dominantnog jezika bez masovne migracije, Dzino vidi u činjenici da se taj prostor našao na periferiji avarskoga utjecaja, a u Avarskome Kaganatu slavenski je jezik, prema nekim znanstvenicima, funkcionirao kao *lingua franca*. Činjenica da hrvatska arheologija nije

¹⁶Danijel Dzino, Pričam ti priču: ideološko-narativni diskurs o dolasku Hrvata u *De administrando imperio*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 41, Zagreb, 2009., 162.

uspjela potvrditi slavensku migraciju u 6. i 7. stoljeću ide u prilog tezi da se lingvističke promjene mogu događati i bez velikih migracijskih pokreta.

Što se tiče pojave Hrvatskoga identiteta prvi nedvojbeno datirani spomenik je natpis kneza Branimira iz 888. godine. Pojavu hrvatskoga imena i identiteta Dzino dovodi u vezu s franačkom ekspanzijom, uništenjem Avarskoga kaganata i franačkim ratom s Bizantom. Nakon Achenskoga mira 812. Stvaraju se novi odnosi snaga: dalmatinski gradovi pripali su Bizantu, a Dalmacija i Liburnija Karolinzima. U kontekstu tih zbivanja Dzino smatra sasvim mogućom migraciju nove etničke skupine – Hrvata u kasnom 8. ili početkom 9. stoljeća pod franačkim pokroviteljstvom, ali ističe da se o tom pitanju, zbog nedostatka pisanih vrela i arheološke potvrde, ne može donijeti konačan zaključak. Pod franačkim pokroviteljstvom dolaze i druge manje skupine: Abodrites (Bodriči), Dlamocani (Glamočani), Guduscani (Gačani), Timocani (Timočani). O doseljenju Hrvata krajem 8. st. u kontekstu ratova Karla Velikog protiv Avara uvjerljivo je već pisao Mladen Ančić.¹⁷

Ono što se može zaključiti iz arheoloških nalaza jest da se u sjevernoj Dalmaciji formirala politička jezgra u trokutu Knin – Nin – Skradin, koja se poslije širi na središnju Dalmaciju i jugozapadnu Hercegovinu. Dzino se opširno osvrće na prvog vladar tog ujedinjenog prostora, kneza Bornu, vođu Gačana smještenih na području Like i Gacke. Za Dzina nema dvojbe da Borna još uvijek ne posjeduje hrvatski identitet. Po tome bi hrvatski identitet u početku postojao južno od Gačana i bio bi samo jedan od regionalnih identiteta koji se natječu za političko prvenstvo u Dalmaciji. U tom kontekstu nastanak hrvatske srednjovjekovne države ne bi bio ništa više nego „politički trijumf elite Ravnih kotara i Knina“.¹⁸

Ukratko bi se moglo reći da su Hrvati samo jedan od identiteta koji se tijekom 9. stoljeća bore za prevlast u Dalmaciji. Sredinom 9. stoljeća središte hrvatske elite i prvih hrvatskih vladara bilo je u trokutu Nin – Knin – Skradin, gdje je najveća koncentracija crkava iz 9. stoljeća. Sredinom 9. stoljeća hrvatska elita uključuje se u franački politički sustav i preuzima dominantnu ulogu od Gačana (Guduscana). Hrvatski identitet oznaka je vladajuće elite, povezan s nasljednim pravom te elite, dok je u očima stranaca još uvijek prevladava slavenski identitet.

¹⁷Mladen Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, Split, 2001.

¹⁸ Danijel Dzino, Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 41, Zagreb, 2009., 45.

Na kraju bismo kao ilustraciju dominantnosti postmodernog i poststrukturalističkog smjera u suvremenoj historiografiji, a koji slijede i Dzinova promišljanja hrvatske etnogeneze, naveli i intervju koji je ruski znanstvenik Denis Alimov dao *Jutarnjem listu* od 3. lipnja 2017. U intervjuu Alimov daje kratki prikaz osnovnih teza iz svoje knjige *Etnogeneza Hrvata – formiranje hrvatske etnopolitičke zajednice od VII. – IX. stoljeća* objavljene 2016. u Sankt Peterburgu. Za Alimova su identiteti očito promjenjive i fluidne kategorije, a širenje nekog jezika ne mora biti povezano s velikim pomacima stanovništva. Tako Alimov ostavlja mogućnost da se slavenski jezik širio kao jezik „političke infrastrukture i konjunktura“, da je moguće bio jezik tadašnje vojno-političke elite i da je preko njega dolazilo do slavenizacije stanovništva.

Što se tiče Hrvata, Alimov je sklon tezi da je hrvatsko ime u vrijeme Avarskoga kaganata imalo socijalnu konotaciju, da je vjerojatno bilo ime nekih vojnih postrojbi u vrijeme avarske države. Alimov naglašava, a tu se potpuno podudara s Dzinom, da pojava ranosrednjovjekovnih Hrvata nije biološki, pa ni kulturni proces, već ponajprije socijalno-politički. Dakle ključnu ulogu u nastanku hrvatskoga identiteta odigrala je upravo spomenuta vojno-politička elita.

3. ZAKLJUČAK

Ako pratimo raširenost hrvatskoga imena očuvana u toponimima od krajeva oko ušća Dona u Azovsko more pa preko Ukrajine, Poljske, Slovačke, Češke, Mađarske, Koruške i Štajerske do Hrvatske i današnje Crne Gore, Hrvati su gotovo pet stoljeća prevalili ogroman prostor pri čemu se njihov prvobitni etnički supstrat morao višestruko promijeniti. Potraga za podrijetlom one etničke zajednice koja je prvobitno nosila hrvatsko ime postaje zapravo tek potraga za etimologijom imena Hrvat. Danas je manje-više općeprihvaćeno da ime Hrvat nije slavensko i da je najvjerojatnije iranskoga podrijetla. Ali ni imena petorice braće (Klukas, Muhlo, Lobel, Kosenc i Hrvat) i dviju sestara (Tuga i Buga) iz Konstantinove pripovijesti o doseljenju Hrvata nisu slavenska, ali ni iranska (osim imena Hrvat). Mogu li se iz toga izvlačiti dalekosežni zaključci? Protohrvate nismo etnički identificirali, a možda nikad ni nećemo.

U svakom slučaju neke su stvari nedvojbene: Prvo, Hrvati su prema jeziku nedvojbeno slavenski narod i drugo, Hrvati su postali Hrvatima tek stapanjem sa starosjedilačkim stanovništvom u postrimskoj Dalmaciji i postrimskom Iliriku. Teško je ne složiti se s Matom Suićem kada kaže: „u dvojbi da li je važnije znati odakle je došao jedan narod ili kako je neki narod nastao mi smo dali prednost drugom pitanju“.¹⁹ U tom smislu najnovija se historiografija sve više okreće proučavanju skupnih identiteta, njihovu oblikovanju, širenju i preuzimanju slijedeći postmoderne i poststrukturalističke trendove u svjetskoj historiografiji.

¹⁹Mate Suić, Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb, 1995., 15-16.

LITERATURA:

ANČIĆ, Mladen, *Hrvatska u karolinško doba*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Split, 2001.

BUDAK, Neven, *Prva stoljeća hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.

BUDAK, Neven, ur., *Etnogeneza Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995.

BUDAK, Neven – RAUKAR (200, Tomislav, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

DZINO, Danijel, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Brill, Leiden and Boston, 2010.

DZINO, Danijel, Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 41, Zagreb, 2009., 33-54

DZINO, Danijel, Pričam ti priču: ideološko-narativni diskursi o dolasku Hrvata u *De administrando imperio*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 42, Zagreb, 2010., 153-165

GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb, 2008.

HERŠAK, Emil – NIKŠIĆ, Boris, Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske / nomadske sadržaje), *Migracijske i etničke teme* 23 (2007.), 3: 251-268

KATIČIĆ, Radoslav, *Literarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.

KATIČIĆ, Radoslav, O podrijetlu Hrvata, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, knj. I, Rano doba hrvatske kulture: Srednji vijek (VII–IX stoljeće)*, uredio Ivan Supičić, AGM, Zagreb 1997., 149–167

KOŠĆAK, Vladimir, Iranska teorija o podrijetlu Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb, 1995.

MARGETIĆ, Lujo, *O etnogenezi Hrvata i Slavena*, Književni krug, Split, 2007.

MARGETIĆ, Lujo, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU* 8, Zagreb, 1977., 5 – 88

POHL, Walter, Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb, 1995.

SUIĆ, Mate, Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb, 1995.

ŠIŠIĆ, Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.

ALIMOV, Denis, Hrvati i Srbi ni u pradavna vremena nisu bili isto pleme, *Jutarnji list*, 3. lipnja 2017., str.: 34-35